

КРИЗА ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ДЕРОГАЦІЯ В УКРАЇНІ: МІЖ НЕОБХІДНІСТЮ ТА РИЗИКАМИ ЗЛОВЖИВАННЯ

Нор А. Г.,

*викладач кафедри конституційного права
Навчально-наукового інституту права та психології
Національної академії внутрішніх справ
ORCID: 0009-0007-4815-3099*

Нор А.Г. Криза прав людини та дерогація в Україні: між необхідністю та ризиками зловживання.

Стаття присвячена розкриттю підходів необхідності балансування питання між національною безпекою та забезпеченням прав людини під час правового режиму воєнного стану в Україні. Встановлено, що нинішня криза прав людини в Україні полягає не тільки у фактичному обмеженні прав, а й у структурному напруженні між питанням національної безпеки та приватними правами особи. Центральним інструментом першого блоку є дерогація – тимчасове відступлення від міжнародних зобов'язань, механізм застосування якої набув особливої актуальності в Україні, починаючи з 2014 року, а особливо після 2022 року.

Обґрунтовано, що законопроектна діяльність Верховної Ради України у 2026 році демонструє стійку тенденцію до інституціоналізації обмежувальних механізмів під впливом воєнного стану, що проявляється у розширенні повноважень державних органів, посиленні мобілізаційних інструментів та перегляді приватноправових конструкцій. Констатовано, що обмеження прав людини здебільшого набувають непрямого характеру, маскуючись під безпекові або організаційні заходи, що ускладнює їх ідентифікацію та ефективний контроль. Обмеження прав офіційно не декларуються, але фактично звучуться їх зміст через процедурні механізми.

Сформовано певні обриси сучасної кризи прав людини в Україні, в межах якої виділяємо інституційну кризу: 1) завантаженість судової системи; обмеженість доступу до правосуддя; зміна територіальної підсудності (евакуація судів); 2) нормативну кризу: колізії між міжнародним і національним правом; нечіткість законодавства щодо воєнного стану; 3) практичну кризу: свавільні затримання; обмеження свободи пересування; втручання у приватне життя.

Окреслено варіативності прояву дилеми дерогації, яка полягає у необхідності балансування питання між національною безпекою та забезпеченням прав людини через постійне встановлення і зважування під час ухвалення законів чи ухвалення судових рішень з питань: 1) захисту території чи свобода людини; 2) боротьби з диверсіями та забезпеченням презумпції невинуватості, 3) здійснення контролю інформації та одночасно забезпечення свободи слова.

Ключові слова: права людини, Конституція України, дерогація, воєнний стан, ЄСПЛ, Конституційний Суд України, пропорційність, конституційні гарантії, баланс інтересів.

Nor A.G. The human rights crisis and derogation in Ukraine: between necessity and the risks of abuse.

This article explores approaches to balancing national security and the protection of human rights under the legal regime of martial law in Ukraine. It is established that the current human rights crisis in Ukraine consists not only of actual restrictions on rights but also of structural tensions between national security and individual rights. The central instrument of the first block is derogation – a temporary departure from international obligations – the application of which has become particularly relevant in Ukraine since 2014, and especially after 2022.

It is argued that the legislative activity of the Verkhovna Rada of Ukraine in 2026 demonstrates a consistent trend toward the institutionalization of restrictive mechanisms under the influence of martial law,

manifested in the expansion of state authorities' powers, the strengthening of mobilization tools, and the revision of private law constructs. It is noted that restrictions on human rights are largely indirect in nature, masquerading as security or organizational measures, which complicates their identification and effective oversight. Restrictions on rights are not officially declared, but their scope is effectively narrowed through procedural mechanisms.

Restrictions on rights are not officially declared, but their scope is effectively narrowed through procedural mechanisms.

Certain contours of the current human rights crisis in Ukraine have emerged, within which we identify an institutional crisis: 1) an overburdened judicial system; limited access to justice; the evacuation of courts; 2) a regulatory crisis: conflicts between international and national law; ambiguity in legislation regarding martial law; 3) a practical crisis: arbitrary detentions; restrictions on freedom of movement; interference in private life.

We outline the variability of the derogation dilemma, which lies in the need to balance national security with the protection of human rights and manifests itself in the constant weighing of these interests when enacting laws or rendering judicial decisions on issues such as: 1) territorial defense versus individual freedom; 2) combating sabotage and ensuring the presumption of innocence; 3) exercising control over information while simultaneously ensuring freedom of speech.

Key words: human rights, Constitution of Ukraine, derogation, martial law, ECHR, Constitutional Court of Ukraine, proportionality, constitutional guarantees, balance of interests.

Постановка проблеми. Проблема обмеження прав людини продовжує займати чільне місце у сучасних наукових дослідженнях, розкриваючись як в аналізі теоретико-методологічних підходів до обмеження прав людини, так і в оцінці практичних наслідків, що виникають після запровадження неконституційних обмежень в юрисдикційній сфері. Незважаючи на дослідження, вказана тема не втрачає актуальності, оскільки Україна наразі переживає надзвичайно важкий період воєнного стану через повномасштабну агресію росії, продовження війни та усунення негативних наслідків, вже завданих понад десятирічним періодом зовнішньої агресії, в тому числі останніми чотирма роками, і спроби відновлення окремих сфер життєдіяльності нашої держави. Такі зовнішні виклики створили прояви турбулентності у правовій системі, що дозволяє говорити про глибокі трансформації сучасного розвитку правової системи. У цих умовах особливо загострилася проблема забезпечення прав людини як фундаменту демократичної держави, порядок їх обмеження та розмежування із правилами запровадження механізму дерогації.

Метою статті є розкриття підходів щодо необхідності балансування питання між національною безпекою та забезпеченням прав людини під час правового режиму воєнного стану в Україні.

Стан опрацювання проблематики. Підстави і порядок застосування дерогації та обмеження прав людини в умовах екстраординарних правових режимів залишаються у фокусі наукових досліджень вітчизняних вчених – представників різних галузей права. Теоретичним підґрунтям досліджуваної проблематики стали праці, зокрема: Деркача А.І., Бааджи Н. П., Борисова Є.О, Дроздова О. С., Марущака А. В., Н. М. Мельниченко, О. С. Платоненка, С. П. Рабіновича, Рибачука А.І., Савчина М.В., які присвятили увагу аналізу підстав і умов застосування дерогації, конституційним засадам та порядку обмеження прав людини, практичним наслідками неконституційного запровадження обмежень, практиці Європейського суду з прав людини щодо відступу держав від зобов'язань за Європейською конвенцією з прав людини (далі – ЄКПЛ) [1].

Виклад основного матеріалу. Нинішня криза прав людини в Україні полягає не тільки у фактичному обмеженні прав, а й у структурному напруженні між національними інтересами – інтересами безпеки та приватними правами особи. Центральним інструментом першого блоку є дерогація – тимчасове відступлення від міжнародних зобов'язань, встановлене, зокрема, ст. 15 ЄКПЛ.

Механізм застосування дерогації у сфері прав людини набув особливої актуальності в Україні, починаючи з 2014 року, а особливо після 2022 року. 28 лютого 2022 року Україна повідомила про відступ від окремих зобов'язань [2], передбачених Конвенцією, зокрема про відступ від статей 4 (п. 3), 8, 9, 10, 11, 13, 14, 16, ст. ст. 1, 2 Додаткового протоколу, ст. 2 Протоколу № 4 до ЄКПЛ. Ураховуючи зміни у кримінальному процесі, зумовлені воєнним станом, 23 березня 2022 року Україна повідомила також про відступ від зобов'язань за ст. ст. 5, 6 і 13 ЄКПЛ [3]. Надалі ці відступи від зобов'язань

неодноразово продовжувалися з огляду на продовження періоду режиму воєнного стану в Україні. 4 квітня 2024 року Україна подала уточнену заяву щодо відступу [4] від окремих зобов'язань. Саме вона стала предметом суспільного резонансу [5] і стала підставою для виходу окремого спеціального повідомлення Ради Європи, що станом на 4 квітня 2024 року – всупереч деяким повідомленням медіа, що ґрунтуються на неправдивій інформації – сфера застосування відступів була суттєво звужена. На початку 2026 року Україна оголосила, що відступи більше не поширюватимуться на ст. ст. 4.3 (щодо примусової або обов'язкової праці), ст. 9 (свобода думки, совісті та віросповідання), ст. 13 (право на ефективний засіб правового захисту), ст. 14 (заборона дискримінації) та ст. 16 (обмеження політичної діяльності іноземців) ЄКПЛ [6].

Тож, дерогація виступає своєрідним «стрес-тестом» для правової системи, оскільки дозволяє державі обмежувати права людини, водночас вимагаючи дотримання суворих міжнародних стандартів. При цьому права людини і громадянина є відправними у цьому процесі і як складне та багатоаспектне явище, пов'язане із генезою правових норм, що формулюють ці права, визначають спосіб буття індивіда, визначають нормативне закріплення умов життєдіяльності індивіда, що об'єктивно необхідні для нормального функціонування суспільства й держави. Відповідно до теорії трьох поколінь прав людини, саме суспільні відносини формують права людини, а права людини є невід'ємними від суспільних відносин [7, с. 90].

Правові заборони та правові обмеження мають широкий спектр інструментів, завдяки яким такі правові методи впливу здійснюють безпосереднє регулювання суспільних відносин, що виникають на різних рівнях та у різних сферах суспільного життя. Заборонних норм у законодавстві сучасних держав є дуже велика кількість, позаяк саме завдяки ним забезпечується стабільність громадянського суспільства та діяльності державного апарату. Єдине застереження полягає у тому, що кількість правових заборон має відповідати кількості дозволів, тобто забезпечена правова рівновага та забезпечені основні принципи демократії. Отже, правові заборони (або обмеження) виражаються та реалізуються не тільки через формулювання «заборонено», «обмежено», «не дозволено», але виражаються і через «звичайні» права (наприклад, право на життя породжує заборону на вбивство; право на рівноправність перед законом породжує заборону на дискримінацію або несправедливе ставлення тощо) [8, с. 231].

Дерогація України (2015/2022) є найрелевантнішим прикладом застосування ст. 15 ЄКПЛ в умовах міжнародного збройного конфлікту. Розширена дерогація 2022 року охоплює права, необхідні для тотальної державної мобілізації, зокрема ст. 4 § 3 ЄКПЛ (примусова праця) та ст. 1 Протоколу № 1 ЄКПЛ (захист власності). Обсяг цих обмежень вимагає оцінки «суворої необхідності» ЄСПЛ, з урахуванням того, що національна правова система функціонує відповідно до міжнародного гуманітарного права. Водночас, глобальна пандемія COVID-19 підтвердила, що системна загроза громадському здоров'ю відповідає критерію «загрози життю нації», а обмеження, впроваджені 10 державами, переважно стосувалися свободи пересування та права на свободу й безпеку. Застосування інституту дерогації (відступу від зобов'язань), передбаченого ст. 15 ЄКПЛ, у контексті реагування держав-учасниць на терористичну загрозу, становить критичний предмет науково-юридичного аналізу. Приклади, де держава-учасниця ЄКПЛ легітимізувала обмеження дерогабельних прав в умовах тероризму, слугують ключовою ілюстрацією ефективності механізму контролю ЄСПЛ. Механізм ЄСПЛ спрямований на перевірку пропорційності, суворої необхідності та тривалості запроваджених надзвичайних заходів. Аналіз відповідної судової практики є необхідним для експлікації меж дискреційних повноважень національних органів та юридичного фільтру суворої необхідності у демократичному суспільстві [9, с. 182].

Отже, дерогація не є абсолютною свободою держави: навіть у кризових умовах існує перелік недерогованих прав, зокрема: право на життя (за винятком правомірною застосування сили), заборона катувань, заборона рабства, принцип законності у кримінальному праві. Особливостями української моделі дерогації в найбільш узагальненому вигляді можна виділити: її тривалий характер, географічну невизначеність застосування; пряме переплетіння з воєнним станом, що регулюється внутрішнім правом, а також нерівномірною судовою практикою.

Система міжнародних стандартів у сфері прав людини забезпечує їх дотримання не лише на рівні окремих держав, а й на глобальному рівні. Сьогодні існує понад триста міжнародних нормативно-правових актів (декларацій, конвенцій, хартії), що закріплюють гарантії реалізації прав і свобод та визначають стандарти, які формують спрямованість і зміст національного законодавства держав

учасниць [10]. Ці міжнародні стандарти виконують подвійну функцію: з одного боку, вони орієнтують правотворчу діяльність та удосконалення національного законодавства, а з іншого – є орієнтиром для правозастосовної практики. Саме правозастосування, особливо в умовах кризових ситуацій, виступає визначальним етапом реалізації міжнародних стандартів дотримання прав людини. У сучасних умовах, зокрема під час збройних конфліктів, надзвичайних ситуацій чи пандемій, забезпечення прав і свобод людини потребує особливої уваги до узгодженої взаємодії норм національного права, міжнародного права прав людини та міжнародного гуманітарного права. Міжнародне гуманітарне право, яке регулює відносини під час збройних конфліктів, доповнює загальні стандарти прав людини, встановлені у міжнародних договорах та конвенціях, і спрямоване на захист життя, здоров'я, гідності та свободи осіб, що опинилися у зоні конфлікту [11, с. 124].

На національному рівні засади обмеження прав людини і виключення із такого правила закріплені на конституційному рівні – у ст. 64 Основного Закону України, частина перша якої визначає перелік прав, щодо яких не можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень; друга якої встановлює вичерпний перелік прав людини, щодо яких обмежень встановлено бути не може [12]. Конституційне закріплення такого переліку відображає прагнення захистити ті права і свободи, які мають забезпечуватися за будь-яких обставин, в тому числі при введенні воєнного та надзвичайного стану [13, с. 159].

Конституційний Суд України (далі – КСУ) сформував і розвинув послідовні юридичні позиції щодо обмеження прав людини та їх меж. Важливою є позиція КСУ, сформована ще не під час екстраординарних правових режимів (воєнного чи надзвичайного станів): у рішенні № 2-рп/2016 від 1 червня 2016 року КСУ виснував, що «обмеження щодо реалізації конституційних прав і свобод не можуть бути свавільними та несправедливими, вони мають встановлюватися виключно Конституцією і законами України, переслідувати легітимну мету, бути обумовленими суспільною необхідністю досягнення цієї мети, пропорційними та обґрунтованими, у разі обмеження конституційного права або свободи законодавець зобов'язаний запровадити таке правове регулювання, яке дасть можливість оптимально досягти легітимної мети з мінімальним втручанням у реалізацію цього права або свободи і не порушувати сутнісний зміст такого права» (абз. 3 пп. 2.1 п. 2 мотивувальної частини) [14]. В іншому рішенні КСУ акцентував, що «держава, виконуючи свій головний обов'язок – утвердження і забезпечення прав і свобод людини (ч. 2 ст. 3 Конституції України) – повинна не тільки утримуватися від порушень чи непропорційних обмежень прав і свобод людини, але й вживати належних заходів для забезпечення можливості їх повної реалізації кожним, хто перебуває під її юрисдикцією; з цією метою законодавець та інші органи публічної влади мають забезпечувати ефективне юридичне регулювання, яке відповідає конституційним нормам і принципам, та створювати механізми, необхідні для задоволення потреб та інтересів людини (абз. 1 п. 3 мотивувальної частини рішення КСУ від 01 червня 2016 року № 2-рп/2016). Наведені юридичні позиції КСУ є застосовними до реалізації також соціальних та економічних прав і свобод людини, оцінки державного втручання до їх сфери, зокрема права на соціальний захист (ч. 1 ст. 46 Конституції України) (абз. 2–4 пп. 2.2 п. 2 мотивувальної частини рішення КСУ № 4-р(П)/2022 від 15 червня 2022 року) [15].

Ключові відмінності між обмеженнями прав та déroгацією:

Критерій	Дерогація	Обмеження прав
Правова основа	Надзвичайна ситуація	Звичайний режим
Масштаб	Широкий	Обмежений
Процедура	Спеціальна міжнародна	Національна
Контроль	Посилений	Загальний

Наразі Україна проживає п'ятий рік повномасштабного вторгнення росії, і цей період можна охарактеризувати як зростання ризиків зловживання процедурою обмеження прав людини. Проаналізувавши зареєстровані законопроекти, щонайменше, 13, 14 та 15 сесій ІХ скликання Верховної Ради України [16] та каталог аналітичних та інформаційних матеріалів Дослідницької служби Верховної

Ради України [17], можна побачити спільну логіку сучасних законодавчих ініціатив у сфері мобілізації та військового обліку, національного спротиву, державної безпеки та інформаційної політики – розширення повноважень держави, зменшення процесуальних гарантій, введення додаткових обов'язків і зміщення загального балансу «безпека –права людини» у бік безпеки. У цьому процесі простежується фактична нормалізація поглибленого і подальшого обмеження прав людини.

Висновки. Законопроектна діяльність Верховної Ради України у 2026 році демонструє стійку тенденцію до інституціоналізації обмежувальних механізмів під впливом воєнного стану, що проявляється у розширенні повноважень державних органів, посиленні мобілізаційних інструментів та перегляді приватноправових конструкцій. При цьому обмеження прав людини здебільшого набувають непрямомого характеру, маскуючись під безпекові або організаційні заходи, що ускладнює їх ідентифікацію та ефективний контроль. Не тільки на законотворчому чи законодавчому рівнях встановлюються нові, додаткові надзвичайні заходи, які виходять за межі первинно декларованої необхідності. У цьому процесі простежується поступове розмивання усталених стандартів прав людини, що раніше розглядалися як імперативні орієнтири правозастосування. Важливо, що обмеження прав офіційно не декларується, але фактично звужується їх зміст через процедурні механізми. Через медіа, соціальні мережі чи канали комунікації часто транслиуються наративи, спрямовані на політизацію окремих правових механізмів, що підриває їхню нейтральність і правову визначеність. За таких умов особливо проблемним є те, що ефективний контроль за застосуванням відповідних обмежень залишається недостатнім, а часові межі дії тимчасових заходів фактично розширюються, що створює ризик їх трансформації у постійні практики.

Викладене дозволяє сформулювати певні обриси сучасної кризи прав людини в Україні, в межах якої виділяємо *інституційну кризу*: 1) звантаженисть судової системи; обмеженість доступу до правосуддя; зміна територіальної підсудності (евакуація судів); 2) *нормативну кризу*: колізії між міжнародним і національним правом; нечіткість законодавства щодо воєнного стану; 3) *практичну кризу*: свавільні затримання; обмеження свободи пересування; втручання у приватне життя. У свою чергу це по суті створює дилему дерогації, яка полягає у необхідності балансування питання між національною безпекою та забезпеченням прав людини і розкривається через постійне встановлення і зважуванні під час ухвалення законів чи ухвалення судових рішень з питань: 1) захист території чи свобода людини; 2) боротьба з диверсіями чи забезпеченням презумпції невинуватості, 3) здійснення контролю інформації та одночасно забезпечення свободи слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бочковой В.О. Поняття дерогації та її місце в системі обмежень прав людини. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету. Серія Право*. 2025. Вип. 89. Ч. 4. С. 82–85. DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.89.4.12>
2. Note verbale. Strasbourg, 2 March 2022. URL: <https://rm.coe.int/1680a5b0b0>.
3. Regarding derogation measures. URL: <https://rm.coe.int/1680a5ef57>.
4. On derogation measures. URL: <https://rm.coe.int/1680af452a>.
5. Україна відступає від окремих зобов'язань за Конвенцією про захист прав і свобод людини: десть ховається зрада? May 31, 2024. URL: <https://cedem.org.ua/news/vidstup-vid-konventsii/>
6. Ukraine: Disregard false information concerning derogations from the European Convention on Human Rights. 30 april 2024. URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/ukraine-disregard-false-information-concerning-derogations-from-the-european-convention-on-human-rights>.
7. Рибачук А.І. Застосування судами норм Конституції України як норм прямої дії (за матеріалами практики судів адміністративної, господарської та цивільної юрисдикції): дис ...докт. філ. 081 Право. 278 с. К., 2022. 278 с.
8. Платоненко О. Правові заборони та обмеження, їх зв'язок із поняттями «дерогація», «аброгація», «нуліфікація» *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3. С. 231–235. URL: <https://pgp-journal.kiev.ua/archive/2019/3/45.pdf>.
9. Тітко Е. В. Дерогація (стаття 15 ЄКПЛ): критерій суворої необхідності в умовах надзвичайного стану. *Наукові записки. Серія: Право*. 2025. Випуск 19. С. 178–187. DOI: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-19-178-187>.

10. Деркач А. Міжнародно-правові стандарти захисту прав людини та їх відображення в Конституції України. *Підприємництво, господарство і право*, 2019. № 8. С. 124–127. DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.8.23>.
11. Обмеження прав людини та екстраординарні юридичні режими: монографія / Я. Лазур, Т. Попович, О. Рябченко та ін. Одеса: Видавництво «Юридика», 2025. 324 с. URL: <https://dspace.uzhnu.edu.ua/items/130c8ff0-72ed-4ae8-9ad3-cf2f928ff4d5>.
12. Конституція України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР у редакції Закону України від 2 червня 2016 року № 1401–VIII «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)». Відомості Верховної Ради України. 2016. № 28. Ст. 532. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>.
13. Берестова І. Міжнародні стандарти та конституційні гарантії в процедурі обмеження прав людини в умовах воєнного стану в Україні. *Збірник наукових праць «Приватне право і підприємництво»*. 2023. Вип. 23. DOI: <https://doi.org/10.32849/2409-9201.2023.23.18>.
14. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини щодо відповідності Конституції України (конституційності) положення третього речення частини першої статті 13 Закону України «Про психіатричну допомогу» (справа про судовий контроль за госпіталізацією недієздатних осіб до психіатричного закладу) від 1 червня 2016 року № 2-рп/2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text>.
15. Рішення Конституційного Суду України № 4-р(П)/2022 від 15 червня 2022 року у справі за конституційними скаргами Барсеґяна Геворка Сенкеримовича та Ліненко Наталії Миколаївни щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 485 Митного кодексу України (щодо індивідуалізації юридичної відповідальності). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v004p710-22#Text>.
16. Офіційний портал Верховної Ради України. Законотворчість, пошук за реквізитами. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo>.
17. Каталог аналітичних та інформаційних матеріалів Дослідницької служби Верховної Ради України. Станом на 18 березня 2026 року. URL: <https://research.rada.gov.ua/documents/analyticRSmaterialsDocs/73288.html>.

Дата першого надходження рукопису до видання: 29.03.2026

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 23.04.2026

Дата публікації: 10.05.2026

© Нор А.Г., 2026

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0